

Rouwbrieven en rouwkleding als communicatiemiddelen in de negentiende eeuw

WILLEMIJN RUBERG

Inleiding

Sterfgevallen werden in de negentiende eeuw aan familie, vrienden en kennissen meedeeld door middel van rouwadvertenties, gedrukte rouwcirculaires, handgeschreven rouwbrieven, rouwkaartjes en de aanzegger.¹ Het ging hierbij niet simpelweg om het overbrengen van het feit dat iemand was gestorven. Iedere vorm van communicatie bracht haar eigen regels en gewoonten met zich mee. De dood en de rouw waren onverbrekkelijk verbonden met het etaleren van gevoelens en status. Dit zien we terug in de bovengenoemde schriftelijke en mondelinge communicatiemiddelen, maar ook in het gebruik van rouwkleding, een vorm van non-verbale communicatie.

Kitty de Leeuw heeft benadrukt dat kleding verschillende functies kan hebben: ‘Kleding kan zijn: een middel om de eigen persoonlijkheid uit te drukken, een visitekaartje in de sociale omgang, een façade waarachter het individu kan schuilen, een middel om de functie en de positie van mensen in het maatschappelijk leven aan te geven, een statussymbool, een middel om zich met bepaalde groeperingen, overtuigingen of personen te identificeren, een middel om erotisch en esthetisch aantrekkelijk te zijn, een bescherming tegen werkomstandigheden en klimaat, een middel om een stemming uit te drukken, een “toon-zetter” bij plechtige gebeurtenissen in een mensenleven en een middel om de verschillende maatschappelijke rol van man en vrouw alsmede de normering van “vrouwelijkheid” en “mannelijkheid” te benadrukken.’² In dit artikel wil ik nagaan welke van deze functies van toepassing zijn op rouwbrieven, de condolancebrieven die daarop volgden en de rouwkleding in de negentiende eeuw. Door een vergelijking te maken tussen deze communicatiemiddelen wil ik wijzen op een aantal interessante parallellen.

1 Ik dank dr. Boudien de Vries en drs. Wim Cappers voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 Kitty de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920* (Hilversum 1992), 394-395.

Communicatiemiddelen na een overlijden

Een sterfgeval kon op verscheidene manieren aan familie, vrienden of bekenden worden meegedeeld. Vanaf 1793 zette men rouwadvertenties in de krant.³ Vanwege de hoge druk- en portokosten was het plaatsen van een advertentie vaak goedkoper dan het schrijven of laten drukken van rouwcirculaires. Bovendien bereikten de nabestaanden zo meer mensen dan met het versturen van rouwbrieven. Rouwadvertenties waren meestal bedoeld om die personen, die geen persoonlijk bericht kregen, op de hoogte te stellen van het overlijden. Het was niet de bedoeling dat mensen op deze manier uitgenodigd werden voor de begrafenis, want tussen de publicatie van de advertentie en de teraardebestelling zat niet genoeg tijd om over te komen.⁴

Naast de advertentie, maakte men tot zeker midden negentiende eeuw gebruik van de diensten van de aanzegger, een deftig aangeklede man die langs de deuren ging om een sterfgeval mee te delen en mensen uit te nodigen voor het bijwonen van de begrafenis. Hij werd ook wel '(dood)bidder', 'begravenisnooder' of 'noodiger' genoemd. Hoe chiquer een familie, hoe meer aansprekers zij inhuurde. Al vanaf het einde van de achttiende eeuw, maar vooral halverwege de negentiende eeuw viel kritiek te beluisteren op het optreden van de aanspreker. Hij zou slechts appelleren aan het snobisme van de nabestaanden, die moesten betalen voor ieder extra attribuut of kledingstuk van de aanspreker. De laatste zou zijn inkomen hierop baseren.⁵ Ook werd de aanspreker wel belachelijk gemaakt vanwege zijn hoogdravende stem, stijve en trotse houding en deftige rouwkleding. Hij droeg een zwarte mantel, witte bef, zwarte steek met rouwlamfer (een rouwsluier), een afhangende zijden lap en witte handschoenen. Dit uniform werd als bespottelijk en ouderwets beschouwd. Zijn gemaaktheid en pedanterie stoorden vooral omdat hij in zijn hart ongevoelig was: hij had de overledene immers niet gekend.⁶ De overeenkomst tussen uiterlijk en innerlijk, of juist de discrepantie tussen beide, is een veelvoorkomend thema bij de rouw, of het nu over het schrijven van brieven, de kleding van de aanspreker of van de rouwende familieleden en vrienden gaat. Ik kom hier later op terug.

Meestal benutten de achterblijvende familieleden van de overledene zowel mondelinge als schriftelijke communicatiemiddelen om het overlijden mee te delen. Zo liet de Leidse advocaat Pieter Hubrecht (1805-1874) in 1849, na het overlijden van zijn echtgenote, een 'doodberigt' plaatsen in de *Leydsche Courant* voor f4,30. Tevens kocht hij 110 rouwbrieven op folioformaat en liet hij 244 rouwkaartjes bezorgen, waarschijnlijk door de aanzegger.⁷ Er bestonden

3 P.D. 't Hart, 'De eerste overlijdensadvertenties in de Nederlandse kranten', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 37 (1983), 243-269, aldaar 251.

4 Herman Franke, *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985), 19, 29.

5 D.P. Snoep, *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht 1980), 10-11, 46-48.

6 J. Boeke, *Gesprek over onze manier van begraven en rouwbetoonen* (z.p., z.j. [1846]), 13-14. J.v.L., 'De aanspreker', in: *De Nederlanden* ('s-Gravenhage 1841), 21-24.

7 Gemeentearchief Leiden (hierna GAL), Familiearchief Hubrecht (hierna FAH), inv. nr. 342, stuk-

Welliddegeb. vrouwe, waande Nichte!

Ik heb de treurige pligt te vereullen U Welliddegeb. te moeten kennis geven, dat het den Almagtigen God behaagde, op heelen een einde te maken aan het leven van mijnen dierbaren Echtgenoot, den Wel-Edel Geb. Heer M. CORNELIS CONSTANTIJN VAN VALKENBURG, Oud Wethouder en Directeur van het Postkantoor te Haarlem.

Hij stierf na een langzaam verval van krachten, in den hoogen ouderdom van ruim drie en tachtig jaren, na eene gelukkige echtvereniging van ruim drie en dertig jaren.

Diep bedroefd door dit voor mij, mijne Kinderen, Schoon-Kinderen en verdere Betrekkingen zoo onherstelbaar verlies, hoop ik, onder dankbaar opzien tot den afwijzen en goeden Hemelschen Vader, voor al de zegeningen door den overledene genoten, met christelijke onderwerping zijnen dool te betreuren, vertrouwende op grond der verdiensten van onzen Heer en Zaligmaker, dat hij de eeuwige gelukzaligheid is ingetreden en dat alzoo sterveen voor hem gewin is.

Mij overtuigd houdende van het deel, hetwelk U Welliddegeb. in dit mijn verlies zult nemen, wensch ik, dat U Welliddegeb. lang van treurige verliezen moogt verschoond blijven.

Ik heb de eer mij met hoogachting te noemen

Welliddegeb. vrouwe, waande Nichte

U Welliddegeb. bedroefde Dienaresse,

*C. J. van Steekhoven Wuisse
Wid. van Valkenburg?*

HAARLEM,
26 Januarij 1847.

Welliddegeb. vrouwe, A. M. M. Ruberg te Leyde,

verschillende vormen van rouwbrieven, waarin het overlijden werd vermeld. Gedrukte rouwcirculaires werden in het algemeen verstuurd aan kennissen of verre verwanten. Stond men op meer intieme voet met de afzender, dan ontving de geadresseerde ook een gedrukte rouwcirculaire, maar een waarvan de aanhef en de ondertekening met de hand waren geschreven. Tevens bevatte dit drukwerk voorgedrukte invulvakjes voor de aanspreektitel van de ontvanger, zoals 'Ued' (uedele/uwe edelheid), die met de hand werden ingevuld. Ten slotte kregen de naaste familieleden en zeer goede vrienden een brief, die geheel met de hand was geschreven. Door dit verschil tussen gedrukte circulaires en handgeschreven rouwbrieven kon dus een onderscheid worden gemaakt tussen naaste verwanten en vrienden enerzijds en kennissen anderzijds. De dood was een moment waarop de familieleden van de overledene moesten bepalen wie tot hun directe vriendenkring behoorden en wie verder van hen verwijderd waren. Andersom vormde een overlijden voor de ontvangers van een rouwbrief een aanleiding om hun relatie tot de rouwende familie te evalueren. Ontvingen zij een gedrukte brief, dan was er enige afstand tot de familie van de overledene. Kregen zij daarentegen een handgeschreven rouwbrief, dan betekende dat dat zij behoorden tot de intimi.

Het kon voorkomen dat de ontvanger van de rouwbrief zichzelf een andere relatie tot de afzender en zijn familie had toegedacht dan viel af te lezen aan het uiterlijk van de brief. Paul Hubrecht (1829-1902) had bijvoorbeeld na het overlijden van zijn tante Antonia een gedrukte rouwbrief ontvangen. Hij had een meer persoonlijke, handgeschreven brief verwacht en zag de gedrukte brief als gebrek aan emotie. Hij had zich hierover beklaagd bij zijn vader die hem antwoordde:

de communicatiebrief van het overlijden van Tante Toon heeft u getroffen [...] Over die brieven is reeds zoo veel gesproken en geschreven en ik wil u ronduit zeggen dat ik geene gelegenheid, geen tyd had om u op eene andere wyze dat berigt te doen toekomen. Het was aangenomen en bepaald om allen op deze wyze berigt te geven, ten einde het niet de belanghebbenden door de couranten zou bekend worden. [...] Want by alle die brieven, en by alle die bezorging was het my onmogelyk om nog byzondere brieven te schryven;- ik heb dikwyls brieven ontvangen met gedrukte namen, die ik beantwoordde, daar ik de kennisgeving beschouwde als een blyk van vriendschap en niet als koude rouwbrieven.⁸

Voor het reageren op een gedrukte dan wel handgeschreven rouwbrief bestonden etiquetteregels. Na ontvangst van een geheel met de hand geschreven rouwbrief of van een gedrukte rouwcirculaire, waarop de aanhef en ondertekening in handschrift stonden, hoorde de ontvanger daarop een condoleancebrief te schrijven. Wanneer een geheel gedrukte rouwcirculaire was bezorgd, hoefde dat niet. Een neef van Pieter Hubrecht, ontvanger van een gedrukte rouwcirculaire na het overlijden van Pieters echtgenote in 1849, bekende daarom: 'de etiquette moge

ken betreffende het overlijden en begraven van A.A.L. Hubrecht-Steenlack, 1849.

8 GAL, FAH, inv. nr. 433, Pieter Hubrecht aan Paul Hubrecht jr., 23 nov. 1852.

my ontslaan van de beantwoording uwer kennisgeving, ik kan niet nalaten U eenige regelen te zenden by deze voor U zoo diep treurige gebeurtenis.⁹

Hoewel brievenboeken uit die tijd veel aandacht besteedden aan het opstellen van rouwbrieven, bevatten zij vreemd genoeg geen regels over de specifieke reactie op gedrukte of handgeschreven rouwbrieven. Familieleden gaven deze informatie kennelijk in de praktijk aan elkaar door. Hoe zat dat met de voorschriften over rouwkleding?

Rouwkleding

Volgens Derk Snoep bestond in de achttiende eeuw nog niet de noodzaak het rouwgedrag vast te leggen: iedere bevolkingsgroep had zijn eigen mondeling overgeleverde traditie.¹⁰ Wie zich daarentegen in de negentiende eeuw op de hoogte wilde stellen van de passende rouwkleding, kon terecht bij etiquetteboeken of damesbladen. Damesbladen boden voorschriften voor rouwkleding, vaak naar de laatste mode. Ook al waren de rouwkleren zwart of grijs, textielsoorten en accessoires konden variëren.¹¹ Le Francq van Berkhey beklagde zich er in 1776 over dat de mode wat betreft rouwkleding, -haardracht etc. van de grote wereld niet was bij te houden.¹² Deze mode zou in de negentiende eeuw in een nog hoger tempo veranderen.

Auteurs van etiquetteboeken stellen enerzijds dat bijna iedere familie, stad of streek andere rouwgebruiken heeft en dat men daarom ‘volkomen met zijn gevoel te rade’¹³ mag gaan; anderzijds geven zij toch veel gedetailleerde voorschriften rondom de rouwkleding. Die betreffen vooral de duur van de rouw en het type kleding en de kleuren daarvan. Zo stelt *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette in 24 artikelen* (1893) dat de vrouw over haar echtgenoot twee à drie jaar rouwt: ‘één jaar lange sluijer, anderhalf jaar krip [crêpe, WR], dan doffe zijde en doffe gitten [zwarte halfedelsteen, vooral gebruikt in rouwsieraden, WR], na twee en een half jaar lichte rouw, maar liefst geen schitterende gitten. Het is veroorloofd gouden ringen te blijven dragen.’ Voor overleden ouders stond een rouwperiode van één jaar en zes weken tot twee jaar (een half jaar een lange sluijer, een jaar krip). Voor grootouders, broers en zusters een half jaar of negen maanden, zonder krip.¹⁴

D.H. Engelberts gaat eveneens in zijn etiquetteboek *De goede toon* (1881) uitgebreid in op de kledingvoorschriften gedurende de rouwperiode:

9 GAL, FAH, inv. nr. 443, E.A. Mees aan Pieter Hubrecht, 11 dec. 1849.

10 Snoep, *Dood en begraven* (noot 5), 24.

11 Snoep, *Dood en begraven* (noot 5), 56.

12 Geciteerd in Snoep, *Dood en begraven* (noot 5), 25.

13 E.C. van der Mandele, *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette in 24 artikelen* (Arnhem 1893), 224.

14 Van der Mandele, *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette* (noot 13), 224-227.

Adviezen voor modieuze rouwkleeding uit De Gracieuse 12 (1879).

De rouw moet het strengste worden waargenomen door de weduwe, die den overleden gemaal beweent. De goede zeden eischt [sic] minstens een jaar rouw, en wel zes maanden zwaren rouw, de zes volgende maanden lichten of half-rouw. Voor dat die tijd verlopen is, gekleurde kleederen te dragen, zou men aanzien alsof men met het gevoel den spot dreef, zelfs zij, die geene reden heeft den dood van den echtgenoot als een groot ongeluk van haar leven te betreuren, zou zich niet aan zulk een ongevoeligheid schuldig willen maken. De rouw is bovendien eene vraag van het hart en laat zich door vreemden niet beoordelen; men zal het echter altijd als een teeken van teergevoeligheid houden, wanneer de weduwe den bepaalden rouw nog verlengt. In dit geval verschijnt zij een vol jaar in diepen rouw, dat is, zij draagt een kap van zwarte krip en lange kleederen van een zwarte wollen stof. De warme zomermaanden mag zij in plaats van het laatste ook barège [lichte stof van zijde, katoen en kamgaren, WR] dragen. Buitendien draagt zij een zwarte halskraag, zwarte handschoenen met zwarte naden. Menigmaal ziet men ook den zakdoek met een zwarten rand. Gedurende den tijd van den zwaren rouw

mag geenerlei sieraad aangedaan worden, tenzij zwarte gitten of een haarsieraad. Het tweede jaar na den dood van den echtgenoot verdeelt men in gewone rouw en half rouw, ieder zes maanden. Bij den gewonen rouw verdwijnt de sluier of kap, en voor de doffe kleederstof kan mousseline en taf in de plaats komen. Overigens blijft alles zooals bij den zwaren rouw. Eerst tijdens den halfrouw kan bij het zwart ook grijs en wit gedragen worden, de kap wordt afgelegd en het zal aan niemand aanstoot geven, wanneer de weduwe in den loop van deze zes maanden opnieuw in het huwelijk treedt, wat in ieder geval gedurende den zwaren rouw niet geschieden mag. Zelfs de wet schrijft een wachttijd van negen maanden voor.¹⁵

Deze wettelijke bepaling diende om het vaderschap van eventueel na het overlijden van de echtgenoot geboren kinderen eenduidig te kunnen vaststellen.

Engelberts wijst er verder op, dat het gebruikelijk is voor oudere vrouwen die weduwe worden om een nog langere rouwperiode in acht te nemen en ook daarna nog donkere stoffen te blijven dragen. De voor weduwnaars gepaste rouwtijd was korter dan voor weduwen. Bij hen duurde de zware rouw slechts zes maanden, na verloop daarvan konden zij zonder aanstoot te geven opnieuw in het huwelijk treden. Engelberts verklaart waarom het zo belangrijk is dat weduwe en weduwnaar zich aan deze regels omtrent de rouwkleding houden: de wereld zal uit hun gedrag tijdens de rouwtijd haar conclusies trekken over de staat van het huwelijk. Op dezelfde wijze zal de wereld een oordeel vellen over de liefde die ouders voor hun gestorven kind gekoesterd hebben, op basis van de rouw die de ouders uiterlijk aan de dag leggen. Immers, 'voor den rouw, dien het hart gevoelt bestaat geen maatstaf'. Toch stelt Engelberts dat er geen kledingvoorschriften zijn voor ouders die hun kind hebben verloren.

Engelberts waarschuwt tegen 'willekeurige beperking van den rouw' en stelt dat het 'onwelvoegelijk' is, wanneer personen zich, gedurende de tijd van den zware rouw, in het openbaar vertonen, zoals in de schouwburg. Tot slot acht deze auteur het ongepast 'wanneer de rouw opzettelijk als pralerij gebezigd wordt. Dat zou huichelarij aan den dag leggen.'¹⁶

Het valt op dat de auteurs van deze etiquetteboeken enerzijds toegeven dat rouwkleding geen maatstaf is van de innerlijke rouw, maar aan de andere kant veel waarde hechten aan het volgen van de juiste regels om een scherpe veroordeling van 'de wereld' te vermijden. Ook springen de verschillende regels voor mannen, vrouwen, oudere vrouwen en kinderen in het oog. Volgens Engelberts laat men kinderen onder de twaalf jaren alleen de zware rouw dragen, wanneer een van de ouders of grootouders is overleden.¹⁷ Voor kinderen bestond aparte rouwkleding, zoals afbeeldingen in modetijdschriften getuigen.¹⁸

De rouwvoorschriften voor vrouwen, met name weduwen, waren veel strikter dan die voor mannen. Sekseverschillen in kleding waren bijvoorbeeld zichtbaar bij de gasten op de begrafenis. De heren dienden in een zwarte rok en

15 D.H. Engelberts, *De goede toon* (Amsterdam 1881), 111.

16 Engelberts, *De goede toon* (noot 15), 112-114.

17 Engelberts, *De goede toon* (noot 15), 113.

18 L. Taylor, *Mourning dress. A costume and social history* (Londen 1983), 171-174.

zwarte handschoenen te verschijnen. Alleen de mannelijke bloedverwanten droegen rouwbanden om de arm en hoed. De dames trokken volgens Engelberts zwarte wollen kleren aan, alleen wanneer zij niet tot de bloedverwanten behoorden, mochten zij ook wel zwarte tafzijde dragen.¹⁹ Evenals bij het onderscheid tussen gedrukte en handgeschreven rouwbrieven, benadrukken de verschillen in rouwkleding wie wel en wie niet tot de familie behoort.

Rouwranden in condoleancebrieven

Niet alleen etiquetteboeken en damesbladen boden adviezen over rouwkleding. Familieleden gaven ook vaak raad. Zo antwoordde Pauline van Lanschot-van der Kun in 1839 aan haar schoonzus Theodora:

Vous me demandez comment faire pour le deuil. En Hollande on porte le deuil de mère et père 15 Mois du crêpe jusqu'à la fin, en un mot zonder de rouw te verlichten maar witte chemisette naar verkiesing in Jaonat of neteldoek vous savez que j'en porte depuis longtems comme celle que j'ai envoyé à Mimi et j'ai le projet de continuer.²⁰

Advies van familieleden omtrent rouwgebruiken was noodzakelijk omdat niet iedereen etiquetteboeken raadpleegde. Bovendien bood niet ieder etiquetteboek de juiste raad. Zo bevalen de meeste auteurs van etiquetteboeken weliswaar aan dat niet alleen rouwcirculaires, rouwbrieven en condoleancebrieven een zwarte rand moesten hebben, maar ook dat de dagelijkse correspondentie van familieleden in de rouw van zwartgerand papier gebruik moest maken. Het voorschrift dat deze zwarte rand naarmate de rouwperiode verliep smaller diende te worden, tref je echter vrijwel nooit aan in etiquetteboeken.²¹ Toch was dit de praktijk, zoals blijkt uit de briefwisseling tussen Otto Hora Siccama (1805-1879) en zijn moeder, Amelie Hora Siccama, geb. Falck (1779-1852). Otto, afkomstig uit een Utrechtse familie van voornamelijk juristen, werkte als klerk op het Departement van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën, waar zijn oom, Anton Reinhard Falck (1777-1843), minister was. Otto's vader was in maart 1827 overleden. Tot december van dat jaar droeg Otto's correspondentie zwarte randen. De brieven van zijn moeder hadden daarentegen tot februari 1829 rouwranden. Net zoals de weduwe langer rouwkleding moest dragen dan haar zoon, moest zij op papier langer getuigen van haar verdriet. En evenals de zwarte rouwkleding langzamerhand vervangen werd door lichtere tinten, en men bepaalde onderdelen daarvan, zoals de sluier, kon weglaten, verloren de uiterlijke kenmerken ook op

19 Engelberts, *De goede toon* (noot 15), 109. Engelberts gaat er hier vanuit dat vrouwen aanwezig waren op de begrafenis. Vrouwen uit de (gegoede) burgerij werden echter ook wel te emotioneel geacht om een begrafenis bij te wonen.

20 Rijksarchief Noord-Brabant (hierna RANB), Familiearchief Van Lanschot (hierna FAVL), inv. nr. 231, brief van Pauline van Lanschot-van der Kun aan Theodora van Lanschot, 15 maart 1839.

21 De enige mij bekende uitzondering is Johanna van Woude, *Vormen. Handboek voor Dames* (Amsterdam 1898) 233: 'Kaartjes en postbehoefden van hen, die in de rouw zijn, worden met rouwrand gekocht, die smaller wordt al naar gelang de rouwtijd verloopt.'

papier hun scherpte. De zwarte marges van het briefpapier werden kleiner naarmate de rouwperiode verstreek. Otto Hora Siccama schreef aan zijn moeder hierover: ‘Ik heb aan De Bas geschreven om mij wat postpapier met breede randen te zenden; hier is het breeder dan dit niet te krijgen en nog zeer duur. – Ik zeg dit alleen omdat gij mij niet kwalijk nemen zoudt dat ik niet aan de vereischten daaromtrent bij deze voldoe.’²² Al eerder, een maand nadat zijn vader was overleden, had Otto zich in een brief aan zijn moeder verontschuldigd omdat hij geen rouwpapier bij de hand had om zijn brief op te stellen.²³

Andersom gebruikten correspondenten ook wel eens rouwpapier wanneer ze geen ander papier bij de hand hadden, zoals Jan Hora Siccama, de broer van Otto: ‘Waarom dat papier met zwarte randen? Uwe vraag is even eenvoudig, als myn antwoord: “dat ik geen ander bij de hand had.” Wanneer ik intusschen naar mijn hart reken, komt toch dat rouwbetoon niet geheel te onpas. Onze Geachte Neef Benier, is, volgens een brief, dien wy gisteren ontvingen, den 5° Mei ll. op Makassar overleden.’²⁴ Omdat de sterfte in de negentiende eeuw vrij hoog was, kwam het regelmatig voor dat mensen jarenlang brieven met zwarte randen gebruikten voor hun dagelijkse correspondentie omdat iedere keer als de rouw bijna voorbij leek, er weer een familielid stierf en men opnieuw zijn toevlucht moest nemen tot het rouwpapier. Ook hier is er een parallel met de rouwkleding: oudere vrouwen liepen in de negentiende eeuw soms permanent in zwarte kleding omdat telkens wanneer het einde van de rouw voor het ene familielid in zicht kwam, er intussen alweer een ander familielid was overleden.²⁵

Kritiek op rouwkleding en condoleancebrieven

Kritiek op begrafenisrituelen en rouwgebruiken valt al vanaf het einde van de achttiende eeuw te beluisteren. Spectatorschrijvers bekritiseerden de inhoud van rouwbrieven vanwege een gebrek aan soberheid en oprechtheid. Bovendien vonden zij het versturen van rouwbrieven een overbodige en kostbare gewoonte: overbodig omdat de nabestaanden toch gewoon een advertentie in de krant konden zetten en kostbaar omdat, zoals bij alle brieven, de ontvanger de portokosten moest betalen. Bovendien zou de rouwende familie aan Jan en alleman rouwbrieven sturen om op te kunnen scheppen over de uitgestrektheid van haar kennissenkring.²⁶ Tijdgenoten vonden rouwadvertenties overigens ook vaak onoprecht en clichématig.²⁷

22 Nationaal Archief (hierna NA), Collectie Hora Siccama (hierna CHS), inv. nr. 44, Otto Hora Siccama aan Amelie Hora Siccama-Falck, 11 mrt. 1827.

23 NA, CHS, inv. nr. 44, Otto Hora Siccama aan Amelie Hora Siccama-Falck, 16 apr. 1827.

24 NA, CHS, inv. nr. 72, Jan Hora Siccama aan Otto Hora Siccama, 24 okt. 1829.

25 Zie ook R. Spruit, *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw* (Houten 1986), 93.

26 Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005), 207-208.

27 Franke, *De dood in het leven van alledag* (noot 4), 22.

Een anonieme publicist in *De Denker* meende in 1774 dat het zenden van gedrukte rouwbrieven een burgerlijke gewoonte was geworden: de adel zou, als reactie op het feit dat burgers hun rouwbrieven steeds vaker lieten drukken, zijn toevlucht genomen hebben tot het weer met de hand schrijven van rouwbrieven.²⁸ Het schrijven was zo een distinctiemiddel voor de adel, ter onderscheiding van de burgerlijke gewoonte van het drukken. Ook door middel van het plaatsen van rouwadvertenties konden standsverschillen tot uitdrukking worden gebracht. Zo concludeerde Herman Franke dat in de eerste helft van de negentiende eeuw de adel zich van andere maatschappelijke groepen wilde onderscheiden door zeer kale, sobere rouwadvertenties te plaatsen. In de periode 1855-1865 zou dit nagevolgd worden door de lagere standen. Volgens Franke beginnen hogere kringen zich te distantiëren van uiterlijke rouwtekenen en van het cultiveren van rouwvoorschriften, zodra deze gemeengoed zijn geworden in brede lagen van de bevolking.²⁹

Verder werd aan het einde van de achttiende en in de negentiende eeuw vaak kritiek geuit op de hoge kosten van een begrafenis. Sommigen pleitten voor een vereenvoudiging van de rouwrituelen zoals het reduceren van de rouwkleding tot het dragen van een rouwband, lint om de hoed, kokarde, of een strik om arm of borst. Dat zou goedkoper zijn, terwijl het toch stemmig was en het gevoel van de nabestaanden bevredigde, terwijl deze laatsten toch voor anderen herkenbaar bleven.³⁰ In deze discussie worden de voor- en nadelen van een uitgebreide rouwdracht besproken. Daarbij komen de functies van rouwkleding naar voren. Ten eerste is dat het bevorderen van een gepaste stemming. Ten tweede kan zo het verdriet van de rouwende persoon tot uitdrukking worden gebracht. Ten derde zorgt rouwkleding voor herkenbaarheid voor de buitenwereld. Doordat anderen onmiddellijk de rouw herkennen, biedt hun dat een richtlijn voor de omgang met de treurende persoon. De buitenwereld kan op basis hiervan besluiten deze persoon te ontzien. Bovendien is de graad van de rouw af te lezen aan de kleding van de rouwende man of vrouw: hoe nauw de verwantschap was tussen deze laatste en de overledene en hoe lang geleden het sterfgeval heeft plaatsgevonden. De fase van de rouw zegt iets over wat de weduwe, weduwnaar etc. wel en niet is toegestaan, bijvoorbeeld uitgaan naar de schouwburg.³¹

De nadelen van de uitgebreide rouwkleding zijn de kostbaarheid, de omslachtigheid en het gevaar dat het rouwen slechts voor uiterlijk vertoon wordt gebruikt, zoals een auteur het in 1820 in *De recensent, ook der recensenten* omschrijft:

Moge al dit uiterlijke *rouwen* bij velen niet gepaard zijnde met innerlijke droefheid, tot enkele prachtlievendheid worden misbruikt, of bij een noodzakelijk *fatsoenhouden* onaangename kosten veroorzaken; meer schijn dan wezenlijkheid

28 Anoniem, *De Denker* 11 (Amsterdam 1774), 273-278.

29 Franke, *De dood in het leven van alledag* (noot 4), 49, 62.

30 Boeke, *Gesprek* (noot 6), 23.

31 De Leeuw, *Kleding in Nederland* (noot 2), 435.

hebben, onzes achtens, deze redenen, om op te wegen tegen het tegenoverstaande nut; ongaarne althans zagen wij het in bovengedachte tijden uitgevonden eenvoudige *rouwbandje* (hoe aardig dan ook de *bestreping* van hetzelfde den graad des rouws kennelijk maakte) in de plaats gesteld van de deftige *rouwdragt*, die thans nog, bij den noordelijken *Nederlander* vooral, in gebruik en aanzien is.³²

Uiteindelijk meent de schrijver dat rouwkleeding belangrijk is omdat zij diegenen die rouwen troost. Ook een van de personages in een fictieve dialoog over de contemporaine gebruiken omtrent begraven en rouw van J. Boeke uit 1841 stelt zijn vraagtekens bij de relatie tussen de uiterlijke en de innerlijke rouw:

Maar hoe dan als er geene uitwendige droefheid is, en met grond ook niet kan plaats vinden? Is het dan geene huichelarij? En laat zich dan ook die droefheid, naar vaste regelen, vooruit bepalen? Is het een resultaat van de ondervinding, dat de diepste droefheid een jaar en zes weken, stand houdt? bij sommigen, een half jaar, bij anderen, drie maanden? dat zij met een half jaar in merkbare mate vermindert? Rouwt dan de bedroefde ook in zijn nachtgewaad, even als in zijne gewone kleeding? Neen, vriend, die duiding van het rouwen kan geen steek houden. Ware het in de daad teeken en symbool van de droefheid des harten, dan moesten sommigen levenslang het rouwkleed dragen, anderen het nooit aantrekken.³³

Ook Nicolaas Beets mengde zich in deze discussie. Onder zijn pseudoniem Hildebrand schreef hij in 1838 een artikel in *De Gids* getiteld 'Begraven'. Hierin verzette hij zich tegen de 'vrijzinnige' opvattingen over begraven. Mensen die ervoor pleiten, de rouw na te laten omdat dat onzin zou zijn, vindt Beets onnatuurlijk. Aan de andere kant heeft Beets ook weinig op met 'de hoog-romaneske begraafplaatsen onzer dagen'. De schrijver voelt niet veel voor 'ceremoniële begrafenis, lange rouwslepen, *magna funera!* Het is dikwijls akelig, zulk eene masquerade te zien, met aangetrokken rouwcostuum en aangetrokken treurige gezigten'. Beets pleit voor een eenvoudige begrafenis, zoals in dorpen: 'Geene beambten, geen noodiger met een gewigtig gezigt; alleen de bloedverwanten, de vrienden, de bureu.³⁴ Verder verzet hij zich tegen mensen die bepalen dat hun familie na hun dood geen rouwkleeding mag aantrekken om haar niet op kosten te jagen. Beets benadrukt dat de nabestaanden juist graag door middel van rouwkleeding de overledene een eerbetoon willen bewijzen: 'hoe zoet is het, eenen geliefden doode voor het oog der wereld deze kleine hulde te brengen! Honderd vertoogen over de nietigheid der uitwendigheden, honderd bewijzen dat het rouwkleed *niets* bewijst, honderd voorbeelden van huichelaren, die het ontwijdden, van litzinnigen, wien het verveelde, nemen niets weg van het zoet weemoedig gevoel, waarmede de hartelijk bedroefde het aantrekt!³⁵ Kortom: Beets pleit voor natuurlijkheid, eenvoud en menselijkheid in de rouw.

32 Anoniem, 'Het Rouwen in Holland', in 'Fragmenten uit Ms. Bouwstoffen tot eene Nationale karakteristiek', *De recensent, ook der recensenten* 13 (1820) II, 388-392.

33 Boeke, *Gesprek* (noot 6), 21.

34 Hildebrand, 'Begraven', *De Gids* II (1838) 89-97, aldaar 94-95.

35 Hildebrand, 'Begraven' (noot 34), 96.

Hoewel sommige auteurs dus de nadelen van de rouwkleding inzien, zoals de hoge kosten, de overtrokkenheid en het gebrek aan overeenkomst met de innerlijke gevoelens, willen zij er toch geen afstand van doen. De functie van rouwkleding voor de nabestaanden blijft van belang. Dat geldt eveneens voor condoleancebrieven, waartegen ook bezwaren naar voren worden gebracht. Zo beklagt een auteur in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zich in 1820 over de gewoonte om aan rouwadvertenties het verzoek toe te voegen van condoleancebrieven verschoond te blijven. De reden die daarvoor in de advertenties werd gegeven, was dat het ontvangen van condoleancebrieven het verdriet van de nabestaanden zou vermeerderen. Volgens de auteur was de werkelijke reden echter dat het ontvangen van condoleancebrieven teveel geld kostte. De ontvanger betaalde immers de portokosten. De schrijver vond dat condoleancebrieven wel degelijk troost konden bieden en pleitte voor de afschaffing van de zinsnede over het verschoond blijven van condoleancebrieven, die hij 'beleedigend [acht] voor ons gevoel zoowel, als voor opregte vriendschap, broederlijke liefde en christelijk geloof!'³⁶ De troost van condoleancebrieven voor de nabestaanden en het eerbetoon dat de laatsten aan de overledene kunnen bewijzen door het dragen van rouwkleding zijn uiteindelijk doorslaggevend. Beide dragen bij aan het creëren van de bij een overlijden passende stemming.

Hypocrisie en oprechtheid

Een overeenkomst tussen de schriftelijke communicatie en de rouwkleding valt ook waar te nemen in de vrees voor hypocrisie: kwam de uiterlijke expressie van gevoelens wel overeen met de innerlijke sentimenten? Zo raadt een etiquetteboek voor jonge mannen uit 1855 het gebruik van grijze visitekaartjes of kaartjes met zwarte randen af. Rouw mag alleen nog maar worden afgelezen aan de rouwkleding en de rouwbrieven: 'Grijskleurige kaartjes, of kaartjes met zwarte randen, zijn reeds overlang niet meer overeenkomende met den goeden toon. De ware rouw is in het hart, en mag zich niet anders vertoonen dan in de brieven van kennisgeving wegens het overlijden en in de kleding. Alle overdrevene vertooning doet aan de waarheid twifelen, en, werkelijk gemeend, geeft die niet zelden aanleiding tot verkeerde spotternijen.'³⁷

Ook auteurs van brievenboeken waarschuwden dat condoleancebrieven, evenals andere beleefdheidsbrieven zoals felicitatiebrieven, al snel de indruk van 'misleiding, veinzerij, eigenbaat en kruiperij' kunnen maken.³⁸ En dat terwijl de ideale brief oprecht en natuurlijk moest zijn.³⁹ Dit contrast tussen enerzijds

36 Anoniem, 'Iets, over het gewone verzoek, bij advertentiën van sterfgevallen, om van brieven van rouwbeklag verschoond te worden', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1820) II, 97-99.

37 Anoniem, *Handboek der wellevendheid of praktische gids om zich in gezelschappen en alle omstandigheden des levens te gedragen als iemand van beschaafde manieren* (Leiden 1855), 48.

38 G.C. Claudius, *Volledig brievenboek* (Tiel 1855), 144.

39 Ruberg, *Conventionele correspondentie* (noot 26), 26-33, 227-235.

plichtplegingen en ceremoniële frases, en anderzijds gemeend en uit het hart schrijven kwam vooral aan de oppervlakte bij gelegenheidsbrieven. De angst om onoprecht over te komen was wijdverbreid onder correspondenten, met name wanneer zij felicitatiebrieven, nieuwjaarsbrieven en condoleancebrieven moesten opstellen. Zo ontving Pieter Hubrecht een condoleancebrief waarin stond: ‘excuseer dit geschryf [...] ik heb u geschreven zoo als myn hart het my ingaf—ik gevoelde geen lust om u een ceremonieel antwoord te zenden, daar gevoelde ik my niet toe gestemd.’⁴⁰ Het was voor de meeste correspondenten geen eenvoudige opgave om een condoleancebrief te schrijven die zowel aan alle fatsoensregels voldeed als gemeend, oprecht en natuurlijk was.

Het oprechtheidsideaal is wel als typisch negentiende-eeuws beschouwd. De socioloog Richard Sennett stelde bijvoorbeeld dat in de negentiende eeuw uiterlijke verschijningsvormen werden gezien als directe weerspiegeling van een unieke persoonlijkheid. De kleding, de spraak en het gedrag van een persoon waren sleutels tot zijn of haar persoonlijkheid en karakter.⁴¹ Karen Halttunen signaleerde in het verlengde hiervan een oprechtheidsideaal bij de Amerikaanse middenklasse. De bourgeoisie wilde dat alle sociale uitingen het ware, oprechte, innerlijke gevoel uitdrukten. Dit ideaal van oprechtheid stond echter op gespannen voet met het doel om beschaafd en beheerst over te komen. Om zowel aan het ideaal van zelfbeheersing als aan dat van oprechtheid tegemoet te komen vond de Amerikaanse middenklasse, aldus Halttunen, rond 1830 de zogeheten ‘genteel performance’ uit: een systeem van beleefd gedrag dat zelfdiscipline combineerde met een schijnbaar natuurlijke, eenvoudige, oprechte manier van doen. De inhoud van de beleefde sociale omgangsvormen werd als natuurlijk en oprecht gezien, maar de vormen van het beleefde gedrag, de etiquette, getuigden van zelfbeheersing. Het uiteindelijke effect hiervan was dat het oprechtheidsideaal rond 1850 zelf werd geformaliseerd tot een etiquette-norm. Na 1850 zag men de noodzaak in van etiquetteregels om het sociale leven te regelen en maakte men zich geen zorgen meer over de eventuele schijnheiligheid ervan.⁴²

Ook in condoleancebrieven voelden de afzenders zich genoodzaakt constant te benadrukken dat ze het oprecht meenden, maar tegelijkertijd zaten veel correspondenten vast in het clichématige stramien van de ceremoniële brieven. De inhoud moest oprecht zijn en corresponderen met de unieke persoonlijkheid van de afzender, maar moest tegelijkertijd al die componenten bevatten die tot de etiquette behoorden. Hetzelfde geldt voor de rouwkleding: men wist eigenlijk wel dat rouwkleding nooit precies het innerlijke verdriet kon weerspiegelen, maar haar afschaffen was te gewaagd, omdat zij in ieder geval een houvast was voor de buitenwereld.

Franke constateerde dat in overlijdensadvertenties vanaf 1825, maar vooral

40 GAL, FAH, inv. nr. 443, Van Lanschot Hubrecht aan Pieter Hubrecht, 10 dec. 1849.

41 R. Sennett, *The fall of public man* ([1977] paperback New York/Londen 1992), 64-65, 80-87, 152-153.

42 Karen Halttunen, *Confidence men and painted women. A study of middle-class culture in America, 1830-1870* (New Haven/Londen 1982), 93, 121, 134.

rond 1835, werd verzocht om van rouwkleding af te zien omdat dat slechts uiterlijke schijn zou zijn, terwijl juist de innerlijke gevoelens zouden moeten tellen. Er is dus sprake van een ontmoediging van openbaar rouwvertoon. De mededeling over dit publieke rouwvertoon kwam na 1835 minder vaak voor in deze advertenties en verdween in 1875 geheel.⁴³ Aan het einde van de negentiende eeuw maakte men zich kennelijk minder druk of het uiterlijk rouwvertoon met de innerlijke emoties overeenstemde.

Wellicht heeft men in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarin de rouwetiquette een hoogtepunt bereikte,⁴⁴ simpelweg geaccepteerd dat het dragen van rouwkleding een traditie is die erbij hoort, en is men opgehouden zich druk te maken over de eventuele overeenstemming tussen uiterlijk en innerlijk. De Leeuw constateerde dat vanaf circa 1880 het uitdrukken van de eigen identiteit in de kleding in het algemeen een steeds belangrijker strijdpunt werd in de discussies over nieuwe modes.⁴⁵ Waar in de periode 1813-1850 vooral de herkenningfunctie, het statusaspect en de identificatie met de eigen stand voor de hogere standen een grote rol speelde in het tot stand komen van het kleedgedrag, kwam in de periode 1850-1918 wat meer nadruk te liggen op het ontwikkelen van een persoonlijke stijl. De herkenningfunctie op het terrein van stand, plaats van herkomst en religie begon aan belang in te boeten.⁴⁶ Terwijl de individuele identiteit in de dagelijkse kleding dus juist belangrijker begint te worden, blijft het belang van conformisme in de rouwetiquette voorlopig nog voorop staan. Maar ook daaraan zou aan het begin van de twintigste eeuw een einde komen.⁴⁷

Conclusie

Het dragen van kleding vervulde in de negentiende eeuw diverse functies. De Leeuw noemt bijvoorbeeld de 'façadefunctie' van kleding, die met name in de eerste helft van de negentiende eeuw van belang is. Dit houdt in dat er voor elke stand, functie en gelegenheid kledingvoorschriften bestaan. De eigen identiteit gaat schuil achter de voorgeschreven façade.⁴⁸ Voorts wordt kleding vaak gebruikt om een bepaalde gelegenheid van extra cachet te voorzien en om de bij die gebeurtenis passende stemming op te wekken. In die zin heeft kleding de functie van 'toonsetter' bij speciale gelegenheden, zoals een begrafenis.⁴⁹

Verder kan kleding dienen als een middel om de functie en de positie van mensen in het maatschappelijk leven te benadrukken en als een statussymbool.

43 Franke, *De dood in het leven van alledag* (noot 4), 48-49.

44 Taylor, *Mourning dress* (noot 18), 266.

45 De Leeuw, *Kleding in Nederland* (noot 2), 465.

46 De Leeuw, *Kleding in Nederland* (noot 2), 397.

47 Volgens Taylor, *Mourning dress* (noot 18), 266, maakte de Eerste Wereldoorlog een einde aan de uitgebreide rouwetiquette.

48 Taylor, *Mourning dress* (noot 18), 405-406.

49 Taylor, *Mourning dress* (noot 18), 429-430.

Wat betreft rouwkleding kan hier gewezen worden op de rijkdom die elitefamilies, met name de vrouwen, tentoonspreidden met de uitgebreide rouwgewaden en sieraden, die voor de lagere standen niet te betalen waren. Ook valt uit de rouwkleding af te leiden in welke graad van verwantschap de nabestaanden ten opzichte van de overledene stonden. Bovendien diende rouwkleding als weerslag van het innerlijke verdriet en kon de buitenwereld daaruit aflezen in welke fase van de rouw de nabestaande zich bevond. Ten slotte fungeerde rouwkleding ook als een middel om de verschillende maatschappelijke rollen van man en vrouw alsmede de normering van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’ te benadrukken: voor de weduwe golden immers veel striktere regels dan voor de weduwnaar. De rouw voor haar diende langer te duren en zij kon minder snel hertrouwen.

Wanneer we rouwkleding met rouw- en condoleancebrieven vergelijken, stuiten we op een aantal overeenkomsten. Het versturen van rouwcirculaires kon een onderscheidende functie hebben doordat naaste familieleden een handgeschreven rouwbrief ontvingen en vage kennissen een gedrukte. Evenals bij rouwkleding viel de graad van verwantschap hieruit af te lezen. Door middel van het verschil tussen schrijven en drukken kon een hogere stand zich distingueren van een lagere. De zwarte rand van rouwbrieven en van de dagelijkse correspondentie diende als herkenningmiddel voor de buitenwereld en als expressie van het verdriet van de nabestaanden. Uit de breedte van de zwarte rand kon de ontvanger afleiden in welke rouwfase de afzender zich bevond. Deze werd smaller naarmate de rouwperiode verliep. Dat gold overigens ook voor zakdoeken met rouwranden. Evenals de weduwe langer in rouwkledij diende te lopen, hanteerde zij het langste de zwarte randen in haar brieven. En net zoals oudere vrouwen vaak permanent in rouwkleding waren gehuld, konden zij jarenlang brieven met zwarte randen gebruiken wegens de vele sterfgevallen in haar omgeving. Ursula Machtemes heeft in haar studie naar negentiende-eeuwse weduwen uit het Duitse *Bildungsbürgertum* erop gewezen dat condoleancebrieven aan weduwen een disciplineringsfunctie hadden: in deze condoleancebrieven wezen de afzenders de ontvangende weduwe erop wat ze moest voelen en hoe haar verdere leven eruit moest zien. Zo werd er gesproken van eeuwige trouw en liefde aan de overleden echtgenoot, met de bedoeling dat de weduwe niet zou hertrouwen.⁵⁰ In zekere zin heeft de rouwkleding voor weduwen ook een disciplinerende functie: de duur van de rouw is strikt voorgeschreven, evenals de periode waarin zij niet mag hertrouwen. Vergeleken met de weinige rouwtributen die mannen hoeven te dragen, vormen de jurk, sluier, sieraden etcetera voor de vrouwen letterlijk en figuurlijk een keurslijf, dat de bewegingsvrijheid beperkt.

Ten slotte waren rouwkleding en condoleancebrieven op dezelfde wijze problematisch omdat achter beide een discrepantie tussen uiterlijke en innerlijke

⁵⁰ Ursula Machtemes, *Leben zwischen Trauer und Pathos. Bildungsbürgerliche Witwen im 19. Jahrhundert* (Osnabrück 2001), 249-250.

rouw schuil kon gaan. De wens tot oprechtheid en de nieuwe idee van de unieke persoonlijkheid, die tot uiting moet komen in spraak, schrift, kleding of gedrag, ligt hieraan ten grondslag. Deze kwestie lijkt vooral rond 1820-1850 problematisch. Daarna lijkt men tijdelijk te accepteren dat het dragen van rouwkleding en het schrijven van condoleancebrieven een deel van de etiquette is, of deze uiterlijkheden nu corresponderen met oprecht gemeende gevoelens of niet.

Willemijn Ruberg, Department of Sociology, University of Limerick, Limerick, Ireland Willemijn.ruberg@ul.ie